

Szabari Vera

Az 1960-es években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete

A magyar szociológia történetében többször történt kísérlet szilárd intézményrendszer kiépítésére, ezek közül a legsikeresebb (mely intézményi keretek még ma is meghatározók) az 1960–70-es évekre tehető. Ekkor jött létre a szociológia első akadémiai kutatócsoportja, majd kutatóintézete, s ezt követően alakultak az első egyetemi tanszékek, folyóiratok és tudományos társaságok. Vitathatatlan, hogy az 1956-os forradalom után, a szociológia intézményesülése szorosan kapcsolódott az 1960-as évek kádári konszolidációjához, ami többek között a társadalom alrendszerének bizonyos mértékű önállósulására, a mindennapi élet depolitizálására, a társadalom fogyasztási, modernizálódási igényeinek kielégítésére tett ígéretet. A hazai törekvésekre a szovjet birodalom részeként befolyással bírtak a globális erőviszonyok és legitimizációs küzdelmek is, melyek az 1950-es évektől egyre inkább a gazdaság és technológia (tudomány) területére tevődtek át. Tanulmányom az 1963-ban intézményesülő MTA Szociológiai Kutatócsoportjának létrejöttére és működésére, annak előzményeire és 1968-ban történő intézménnyé válására fókuszál. Céloom annak bemutatása, hogy az intézményesülés lépéseiben és a szociológia legitimizációs küzdelmeiben milyen szerepet játszottak a korszak reformtörekvései. Kik és hogyan tekintettek a szociológia profeszszionalizációjára, milyen érvek segítették vagy gátolták a szociológia képviselőit a tudomány, a fennálló politikai rendszer vagy a tágra értelemzett társadalmi tér szempontjából. Munkámban arra is választ kívánok adni, hogy az államhatalom által felvállalt modernizációs ideológia hogyan befolyásolta a szociológia tudás-termelését: a megvitatandó problémák kijelölését, a kutatási módszerek kiválasztását, illetve az egyéni és intézményi kutatói stratégiákat.

A POLITIKA ÉS A TUDOMÁNY CSELEKVŐI – EGY HÁLÓZAT ALKALMI SZÖVETSÉGESEI

Jelen tanulmány egy tudomány intézményesülését olyan, a határvonalak megvonására irányuló folyamat sikeres lezárásának tekinti, aminek következtében a diszciplína képviselői legitim módon a tudás egy speciális fajtáját állítják elő. A küzdelmekkel teli folyamat részeként ez alapján a diszciplína képviselői igényt formálnak egyfajta kompetenciamonopóliumra, illetve autonómiára az adott

területen a vizsgált kérdések és az általuk alkalmazott módszerek tekintetében, és illegitimnek tekintenek a tudományterületen kívülről érkező bárminemű kontrollt. A diszciplína képviselői kompetenciájukra és speciális tudásuk társadalmi jelentőségére hivatkozva elvárásokat fogalmaznak meg a tudomány műveléséhez, a személyi és intézményi keretek kialakításához és fenntartásához szükséges gazdasági eszközökre nézve, és nem utolsó sorban igényt tartanak magas társadalmi elismerésre. Ezért egy diszciplína legitimálásakor elengedhetetlen annak meggyőző felmutatása, hogy az általa termelt tudás mely társadalmilag relevánsnak tartott problémák megoldását teszi lehetővé. Az, hogy mi számít egy adott társadalomban fontos problémának¹ és elfogadott megoldási módnak, társadalmanként változó, függ a társadalom érték- és normarendszerétől, az ezeket befolyásoló társadalmi, gazdasági és politikai környezettől, valamint a társadalmat vezető elitől. Az ügyek tematizálásában (hogyan is kell értelmezni egy-egy problémát) számos csoport vesz részt: állami intézmények, politikai pártok, a tudomány, szakmai és civil szervezetek, egyházak, a média, a művészet képviselői, véleményformálók stb. A nyilvánosság tereiben az ügyek mentén kialakuló alkalmi szövetségek, folyamatosan módosuló hálózatokon keresztül hozzák létre a hosszabb-rövidebb időre kristályosodó, az adott társadalmon belül elismert problémák körét és értelmezését. Témánk szempontjából tehát döntő jelentőségű annak bemutatása, hogyan változott az 1960-as években a tematizáció: milyen ügyek domináltak, melyek befolyásolták a szociológia professzionalizálódását, illetve maguk a szociológusok hogyan vettek részt e témák alakításában, konstruálásában. Azt mondhatjuk, hogy e tekintetben a szociológia képviselői sikeresek voltak,² s ebben egyéni stratégiák és pozícióik mellett számos egyéb körülmény is segítette őket. E tudás elismertetéséhez hozzájárultak mind a szovjet és hazai politikai, gazdasági és társadalmi változások, s ezek hatása a nyilvánosságra és a tudományos tudás felértékelődésére, mind a modern szociológia tudáskészlete és nemzetközi térnyerése. Tanulmányomban azt elemzem, hogy az 1960-as években zajló intézményesülési folyamatot, melynek eredményeként létrejött a MTA Filozófiai Kutatóintézetén belül először egy szociológiai részleg, majd 1963-ban a Szociológiai Kutatócsoport, illetve 1968-ban az önálló Szociológiai Kutatóintézet, a személyes és intézményi stratégiák mellett hogyan befolyásolta a társadalomtudományi, pontosabban szociológiai tudás felértékelődése.

¹ Az érvényes és jelentős problémák között is egyfajta versengés folyik, napjainkban például látványos a küzdelem a környezetvédelem, a biztonság vagy éppen a szabadság elsőbbségének tekintetében.

² Ugyanakkor a szociológia egyetemi diszciplínaként való intézményesítésében, illetve egy önálló társaság létrehozásában nem bizonyultak ennyire sikeresnek. Önálló egyetemi szak csak az 1971/72-es tanévtől indult, a Magyar Szociológiai Társaság pedig 1978-ban jött létre. A viszonylagos késlekedés eredményeként az autonómia kivívása jóval nehezebb volt, hiszen a laikusok és szakértők közötti határ könnyebben elmoshatóvá vált, ami megnehezítette, hogy a szociológia képviselői igényt formáljanak az adott területen egyfajta kompetenciamonopóliumra. (Nehézséget jelentett a szociológia rendkívül heterogén jellege is, a szakszociológiai 1970-es kialakulása, a szociológia kritikai szerepvállalása.)

A PROBLÉMÁK TUDOMÁNYOS TEMATIZÁLÁSA ÉS A SZOCIOLÓGIAI TUDÁS FELÉRTÉKELŐDÉSE

„Fennáll annak a veszélye is, hogy a párttal való szembenálló elemek és csoportosulások megkísérlik felhasználni a szociológiát saját nézeteik és törekvéseik alátámasztására.”³

A hazai szociológia 1960-as évekbeli intézményesülésére többféle értelmezés született, melyek részben magyarázatot adnak egy-egy esemény kimenetelére⁴ vagy egy tágabb kontextus bizonyos elemeinek megragadására.⁵ Kétségtelen, hogy a magyar szociológia 20. századi történetét sok esetben politikai döntések határozták meg, mint például a Társadalomtudományi Társaság 1919-es megszűntetését, vagy Szalai Sándor 1950-ben történő letartóztatása, mely az általa vezetett társadalomelméleti (szociológia) tanszék megszűntetését is jelentette.⁶ Ugyanakkor a birodalmi törekvések vagy a politikai determinizmus nem ad teljes körű magyarázatot a szociológia 1960-as évekbeli intézményesülésének mikéntjére, ezért célszerű a különböző elemeket egy hálózat heterogén összetevőinek tekinteni, melyek képesek voltak – ha eltérő mértékben is – egymásra kölcsönösen hatást gyakorolni. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a szociológiai tudás felértékelődésében szerepet játszó különböző tényezőket, amely kísérlet arra is rávilágít, hogy egy tudomány története – és ez mindenképpen érvényes a szociológia hazai intézményesülésére – nehezen vagy egyáltalán nem mesélhető el egy lineáris történetben, sokkal inkább sok párhuzamosan futó történetet és törekvést láthatunk, amelyek esetenként felerősítik, máskor gyengítik egymást. (Természetesen valószínűsíthető, hogy az egymást erősítő tényezők sokkal inkább a történetet távolból szemlélők látóterébe esnek, mint az egymás hatásait kioltó mozgások.)

Tagadhatatlan, hogy a hálózat egyik legjelentősebb eleme, a Szovjetunió vezetése, erőforrásainak hatása e tekintetben megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor szerepét nem tekinthetjük kizárólagosnak. A tudományos tudás felértékelődése szempontjából meghatározó, hogy Sztálin halála után a Szovjetunió számára a szuperhatalmi pozíció megtartásában a katonai erő mellett a gazdasági fejlettség egyre lényegesebb szerepet kapott, amihez a technikai és tudományos együttműködés, specializáció nélkülözhetetlenné vált.

„A szakképzettséget, kompetenciát, kreativitást igénylő munkafolyamatok megváltoztatták az ember szerepét a termelésben, az aktívabb humán jelenlét és az összetettebb gazdasági és társadalmi működés viszont hatékonyan ösztönözte az állami

³ MTA Kt. Ms 5800/87. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a szociológia helyzetéről és további feladatokról, 1966. február 23.

⁴ Szántó 1998: 25.

⁵ Kalmár 2014.

⁶ Szabari 2012.

tehermentesítést, a decentralizációt és az öntevékenység, öngazgatás köreinek bővítését. Mindehhez szükségszerűen több információ kellett, majd egy kicsivel nagyobb nyilvánosság is, a demokrácia szimulált elemeinek a megjelenése.”⁷

A változás azonban nem csak az államszocialista rendszerek tekintetében volt meghatározó. A hatvanas évek történeti jelentősége vitathatatlan: cezúrát jelentett mind a nyugat-európai, amerikai társadalmak esetében „az életforma változásokkal és a hozzájuk kapcsolódó, a szokásokra, az erkölcsre és a kultúra minden területére kiterjedő generációs forradalommal,”⁸ mind a kelet-európai országok esetében a szocialista modell megreformálására tett kísérletek következtében. A magyar politikai vezetés számára a hazai közgazdasági szakemberek részéről már az 1950-es években érkeztek jelzések a változások szükségszerűségéről, melyek olykor túl is mutattak a szovjet elképzeléseken.⁹

„Az 1955. novemberi KV jelezte, hogy az MDP ráállt a hruscsovi stratégiai pályára. Ideológiája hirdette, hogy a minőségi termelés és a műszaki, technikai lépéstartás gyorsítása nem kampányszlogen, hanem elsődleges feladat, sőt több: meghatározó szükségszerűség. Politikai programja [...] nem csak gazdaságszerkezeti átalakulásokat vetített előre, hanem az oktatás, a kutatásfejlesztés és az értelmiség működésének, illetve szerepének áthangolódásait is.”¹⁰

Bár látszólag az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás időszaka elhomályosította e törekvéseket, lényegében nem módosította a távlati célkitűzéseket. A kelet-európai blokkon belül Magyarországon speciális helyzetet teremtettek az 1956-os forradalom politikai és társadalmi tapasztalatai és traumái. A rendszer kiszolgálói és ellenzői számára egyszerre jelentette azt a tapasztalatot, hogy a Szovjetunió és az általa képviselt politikai rendszerrel szemben fel lehetett lépni (ha szükség van változtatásra), és azt, hogy a fellépés nem járt tartós sikerrel (reális alternatíva hiányában tehát az adott kereteken belül kell kialakítani működő stratégiákat). A forradalom kirobbanásának élménye a politikai vezetés számára azt is világossá tette, hogy demokratikus intézmények hiányában a magyar társadalom tagjainak vélekedéséről, attitűdjéről készülő megbízható, objektív, tudományos felmérések és elemzések nélkülözhetetlen információkat jelentenek. Így tehát a szovjet és hazai általános reformtörekvések és a szaktudás felértékelődése mellett, a demokratikus intézmények (választás, véleménynyilvánítás stb.) hiánya is hozzájárult a szociológiai tudás felértékelődéséhez. A szociológiai tudás kitüntetett szerepének pedig előfeltétele volt, hogy a tudományterület 1945 utáni időszakában nemzetközi szinten dominánssá vált az empirikus, survey-en (megfelelő mintavételi eljáráson és tudományosan összeállított kérdőívek felvé-

⁷ Kalmár 2014: 85–86.

⁸ Rainer 2004: 11–12.

⁹ Péter 1954

¹⁰ Kalmár 2014: 101.

telén) alapuló vizsgálati módszer, amely az egyének attitűdjeinek, véleményének vizsgálatára fókuszált. A közvélemény-kutatás mint információszerezési lehetőség a nyugati és kelet-európai országok esetében egyaránt fontos szerepet kapott.¹¹

NYILVÁNOSSÁG

„Mi erről a véleményed, elvtárs? Nem tudom, még nem olvastam a Népszabadságot”¹²

A szociológia intézményesülésének folyamata egybeesett a nyilvánosság átalakulásával, ami nagymértékben segítette az általa termelt tudás elismertetését és a problémák tematizációjában betöltött szerepét.

„Az 50-es évek vitáit elsősorban a központi politika reprezentációja jellemezte. Az ideológia megkérdőjelezhetetlen primátusa következtében a viták a központi akarat megjelenítését, az elhajlók, tévelygők stb. leleplezését, denunciacióját szolgálták. Vitáról, a szónak az álláspontok konfrontálását, az érvek harcát jelentő normatív értelmében, tehát csak a 60-as években beszélhetünk.”¹³

A még mindig korlátozott, de már szélesedő keretek között a hivatalos politika, ideológia képviselői helyett újabb szereplőkkel bővíthetett a megszólalók köre, megváltozott a beszédmód, az érvelések logikája, növekedett a tudományos és a kulturális területek autonómiája, új témák jelenhettek meg. A kontrollált és korlátozott nyilvánosságban sorsdöntő szerepe volt a *Népszabadságnak*, amely 1956 novemberében jelent meg először a *Szabad Nép* utódeként, az MSZMP lapjaként. Hogy mi körül tematizálódott a közbeszéd, amihez a szociológia mint tudomány megfelelő válaszokat tudott adni? Ma azt mondanánk, hogy az 1960-as évek a modernizációról szólt, de ez a kifejezés anakronisztikus lenne. A modernizáció kifejezése először csak 1970-ben jelent meg a *Népszabadságban*, és 1970–78 között is mindösszesen háromszor fordult elő. Ami uralta a hatvanas évek nyilvánosságát, az a reform, azon belül is a „gazdasági reform” fogalma volt, amelynek csúcspontja 1967-re tehető.¹⁴ A gazdasági reform előkészítése több szempontból is kedvezett a szociológiai tudás elismerésének és felhasználásának. Részben lényeges kérdéssé vált a reform társadalmi hatása, az esetleges egyenlőt-

¹¹ „Ezt a megállapítást alátámasztja a Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériuma által a közelmúltban lefolytatott közvélemény-kutatás. Tapasztalatai és eredményei alapján további, széleskörű alkalmazását tervezik.” ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13/6/67.

¹² Arcanum Digitális Tudománytár *Népszabadság*-gyűjtemény leírása, <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Nepszabadsag/> – utolsó letöltés: 2020. július 10.

¹³ Heller–Némedi–Rényi 1990: 23.

¹⁴ <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Nepszabadsag/> – utolsó letöltés: 2020. július 10.

lenségek várható alakulása, másrészt a reform fogadtatása, az egyes társadalmi csoportok reformmal kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálata, amire a következőkben még visszatérünk.

Az egyes témák nyilvánosságban való megjelenésének mechanizmusait, az ehhez kapcsolódó intézményi és személyes stratégiákat, valamint a szociológiai tudás legitimációjának kapcsolatát jól illusztrálja a gazdasági reformnál jóval kisebb jelentőségű, az 1960-as évek elején kirobbant úgynevezett népesedési vita. „A népesedési kérdést a hatalom nem emelte be a saját beszédmódjába.”¹⁵ Erre következtethetünk Andorka Rudolf visszaemlékezéséből is:

„Amikor 1962-ben a Népeségtudományi Kutató Intézetbe kerültem, úgy volt, hogy bármit kutathatok, de nem sokat tudtam a demográfiáról. [...] Amikor a KSH-ban elmondtam különböző kollégáknak, hogy rendkívül alacsony az élveszületési arányszám, a népesség egyszerű reprodukciója sem biztosított, és erről írni kellene, azt mondták: »Hát csak nem képzeled, hogy te erről írhatasz? Ad egy: a kormányt nem szabad ilyesmikkel nyugtalanítani, szigorúan meg van tiltva. Ad kettő: egy ilyen központi témáról, mint a születésszám, csak Szabady Elvtárs írhat, esetleg még egy-két másik munkatárs.«”¹⁶

Amikor 1963-ban Bor Ambrus *Tizenhárom ezrelék* című írásával a *Kortárs* hasábjain berobbant a népesedés témája,¹⁷ a hatalom azon privilégiuma kérdőjeleződött meg, hogy a kulcsfontosságú kérdésekben kizárólag az általa legitimnek tartott megszólalók jelenhettek meg. Ennek következtében, a téma jelentőségét minimalizálándó, az „első vitahullámban (felsőbb utasításra)” csupán egyetlen szakértő, Péter György, a KSH akkori elnöke szólott hozzá a vitához.¹⁸ Péter *Népszabadságban* megjelent írása kizárólag a korábbi megszólalók témakapcsolásainak érvénytelenítését szolgálta.¹⁹ A fordulópontot a kérdés kezelésében az 1964-es TIT által a Kossuth Klubban megszervezett vita jelentette, amelyen Péter György tulajdonképpen beemelte a népi írók álláspontját a tudományos diskurzusba, ezzel eliminálta a népi írók szerepét, de megerősítette a tudományos tudás kompetenciaigényét is. A téma áthelyezésének nyilvános deklarálása volt a *Demográfia* 1964-ben megjelent 3–4. dupla száma, illetve Andorka 1969-es

¹⁵ Heller–Némedi–Rényi 1990: 18.

¹⁶ Andorka 2004 [1994]: 120.

¹⁷ Bor 1963.

¹⁸ Heller–Némedi–Rényi 1990: 30.

¹⁹ „Az alacsony születésszám kérdéskörének a nemzeti problematikával, az anyagi jólét iránti törekvések morális elítélésével, a szocialista fejlődés specifikus körülményeivel és az állami, központi intézkedések hiányával vagy elégtelen voltával összekapcsolt témáit bontja fel; a születésszám kérdése nála a modernizációs világtendenciákkal, a távlati gazdaságpolitikai adottságokkal, a társadalom anyagi helyzetével, társadalmi változásokkal, társadalmi légkörrel függ össze, tehát racionálisan kalkulálható, központilag befolyásolható, tervezhető folyamatokkal.” (Heller–Némedi–Rényi 1990: 40–41).

összefoglaló cikke,²⁰ amely lezárta a vita első hullámát és megfogalmazta a téma kezelésére vonatkozóan az általa képviselt tudományterület és benne saját pozicionális igényeit.²¹

A népesedés problematikája az 1960-as évek végén egy időre háttérbe szorult, aminek főként az volt az oka, hogy nem tudott kapcsolódni sem a nyilvánosságban egyre fontosabb pozíciót betöltő gazdasági reform, fogyasztás, életszínvonal témákhoz, sem az 1968-as események által generált újabb kérdésekhez (mint például a szuverenitás, szolidaritás, demokrácia), amelyek a közgazdaságtan mellett a szociológia számára is újabb lehetőségeket jelentettek (megalapozva a társadalmi egyenlőtlenségek, mobilitás, életmód témakörökben végzett vizsgálatok jelentőségét). A vita dinamikája azonban jól mutatja, hogy a különböző társadalmi, tudományos csoportok (a népesedési vita esetében a népi írók heterogén csoportosulásai, újságírók, demográfusok, statisztikusok, szociológusok) összekapcsolódásai, vagy eltérő témakonstrukciói²² és a fölötte való rendelkezés biztosítása milyen hatást gyakoroltak egymásra, és ebben az esetben hogyan járultak hozzá a tudományos közeg, benne a szociológia és nem melleleg a demográfia képviselőinek tudományos, intézményi célkitűzéseikhez.

A nyilvánosság terepe folyamatosan bővült, a *Demográfia*, a *Társadalmi Szemle* és a *Kortárs* mellett, 1958-ban Körösi József (főszerkesztő) irányításával elindulhatott a *Valóság* című folyóirat, amely a hazai szociológia történetében harminc éven keresztül egyedülálló módon vállalta fel a tudományos és közéleti viták közvetítését. 1972-ben létrehozták a Magyar Tudományos Akadémia *Szociológia* című folyóiratát, amely 1991 óta *Szociológiai Szemle* néven a Magyar Szociológiai Társaság lapjaként ma is a diszciplína egyik meghatározó hazai szakfolyóirata.

ADATOK, INFORMÁCIÓK, KÖZVÉLEMÉNY

Központi Statisztikai Hivatal

Modern kormányzás nem képzelhető el hiteles és megbízható gazdasági, társadalmi és politikai adatok nélkül, és ez még inkább érvényes volt az államszocia-

²⁰ Andorka 1969.

²¹ Andorka, miután bemutatta a születésszám alakulására vonatkozó tudományos és laikus megközelítéseket, kimutatja, hogy magyarázó erejük igen alacsony a hazai születésszám tekintetében: „Végül saját kutatásaira hivatkozva állapítja meg azokat a hosszú és rövid távú hatásokat, amelyek bizonyos mértékig magyarazzák a magyar statisztikai adatokat” (Heller–Némedi–Rényi 1990: 45).

²² A népi írók csökkenő születésszámot „a nemzet iránti felelősségérzettel, a népi életerő pusztulásával, sőt a Trianon után kialakult geopolitikai helyzettel kapcsolják össze” (Heller–Némedi–Rényi 1990: 25), addig a demográfusok érvei szerint a születésszám „modernizációs világtendenciákkal, a távlati gazdaságpolitikai adottságokkal, a társadalom anyagi helyzetével, társadalmi változásokkal, társadalmi légkörrel függ össze.” (Heller–Némedi–Rényi 1990: 40).

lizmusra, ahol a tervutasításos rendszer, a piaci és demokratikus mechanizmusok szinte teljes kiiktatása még jelentősebb szereppel ruházta fel a megbízható adatokat szolgáltató szerveket és intézményeket. Magyarországon e tekintetben a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) közel 150 éves történeti jelentősége nem szorul magyarázatra, létrejötté óta a kormányzati munka működését segítette, állami hivatalként főbb tisztviselői miniszteri tanácsosok, osztályvezetők stb. voltak. A KSH szerepe az 1948-as átszervezésével sem csökkent. Az 1950-es évekbeli tevékenységét jól jellemzi az 1949 és 1955 közötti időszak „titkos” jelentéseit tartalmazó „szürke könyv”, amely 1957-ben a KSH házi kiadásában jelent meg.²³ A jelentések a legfelsőbb vezetés és a pártapparátus részére, illetve közvetlenül Gerő Ernő számára készültek, valós adatokat és percíz elemzéseket tartalmaztak.²⁴ A hazai gazdaságról szóló adatok is hozzájárultak ahhoz, hogy az 1950-es évek elejétől a KSH-ban Péter György vezetésével kialakult egy a gazdasági reformokat támogató kör, s ennek következtében a Hivatal az 1960-as évekre a reformközgazdászok és társadalomkutatók, így a szociológia menedékévé is vált.²⁵

A szociológia későbbi története szempontjából meghatározó szereplők legtöbbje valamilyen módon kötődött a KSH-hoz. Ferge Zsuzsa például 1949-ben egyetemi hallgatóként került a KSH-ba, miután egy „mini Rajk-per” nyomán – amelyen Péter György is jelen volt – kirúgták az akkori Marx Károly Közgazdasági Egyetemenről.²⁶ 1957-től a KSH-ban dolgozott Cseh-Szombathy László, aki az 1946–50 között a Pázmány Péter Tudományegyetemen működő Szalai Intézet

²³ Gyenes L. 1957.

²⁴ A „szürke könyv” 1953-as jelentése például a beruházások tervezésében és kivitelezésében elkövetett hibákról beszél (Gyenes L. 1957: 43). Kimondja, hogy az első öt éves terv beruházása túlfeszített volt, az okok és következmények között szólt arról, hogy a beruházások nem voltak megfelelően előkészítve, melyek így az erőforrások „befagyasztását”, a termelés csökkenését és az az import további növekedését eredményezték. A jelentés beszámolt az építőiparban tapasztalható anomáliákról, a gépesítés hiányáról, illetve a meglévő gépek kapacitásának rossz kihasználásáról, vagy például az előre gyártott szerkezeti elemekkel kapcsolatos (elsősorban árkalkulációs) problémákról (Gyenes L. 1957: 153). A kiadvány szerint a KSH szakemberei már 1953-ban jelezték, hogy a mezőgazdaság tekintetében az adatok még lesújtóbbak, melyben az 1954–55-ös tévesztési hullám sem hozott javulást.

²⁵ Ugyanakkor az intézmény és az abban felhalmozott tudás szerepét mutatja, hogy amikor 1957-ben Péter Györgyöt is elérte az úgynevezett „revizionizmus”-vita, s ennek következtében 1958-ban a kor kifejezésével élve „önkritikát kellett gyakorolnia”, majd a személye elleni hadjárat egészen haláláig folytatódott (Hegedűs B. 1994: 28–34), a KSH pozíciója érdemben nem változott a döntések előkészítésében.

²⁶ „A Rajk-per után minden magyar egyetemen csináltak egy Rajk-pert, a diákok kellő megfélemlítésre” (Ferge 2008, videó, 0:55 perc). 1950-ben a közgazdasági egyetemen Fergét választották ki erre a szerepre. Pártnag volt, értelmiségi származása, franciaországi múltja miatt jó alanynak bizonyult arra, hogy koholt vádak alapján demonstrálják a hatalom álláspontját.

diákja volt.²⁷ A Dányi Dezső²⁸ által vezetett KSH Könyvtárban kapott munkát Laky Dezső, akit 1958-ban részlegesen rehabilitáltak. 1961-ig a KSH szaknácsadójaként dolgozott Theiss Ede, az 1956-ban nyugdíjazott statisztikus-közgazdász, és 1963-as szabadulása után Bibó István is.²⁹ Szelényi Iván szintén az 1960-as években került a KSH könyvtárába.³⁰ Az 1960-as években a Kenessey Zoltán vezette Nemzetközi Tanulmányok Osztályán dolgozott a hazai szociológia több meghatározó alakja: Varga Károly, Békés Ferenc és Kérész Gyula is.

1961-ben az 1958-ban Moszkvából hazatérő Hegedüs Andrászt nevezték ki a KSH elnökhelyettesének. Részből Hegedüs jelenlétének is volt köszönhető, hogy 1962 során a KSH-ban tovább növekedett a szociológiai jellegű kutatások száma, melyet a résztvevők további intézményi és infrastrukturális fejlesztések kierőszoakolására próbáltak felhasználni. 1962 őszén kezdett el a KSH-ban dolgozni a családi háttere miatt háttérbe szorult Andorka Rudolf is.³¹

²⁷ „1955 tavaszán hallottam, hogy a KSH Nemzetközi Osztálya nyelveket tudó munkatársat keres. Rédei Jenő, aki osztályvezető volt (később a Kamara főtitkára), beállított, hiszen egy csak levelező részlegről akart létrehozni egy összehasonlító, elemző osztályt. De ez nem volt igazi lehetőség. Külső munkatársként készítettem főleg gazdasági elemzéseket a nemzetközi irodalom alapján.” (Cseh-Szombathy 2007: 48.)

²⁸ Dányi Dezső 1939-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karára iratkozott be, részt vett Magyar Zoltán szemináriumán, onnan került be a korabeli népszámlálási adatok feldolgozásával foglalkozó csapatba, majd „amikor Magyaréknál befejeződött a munka, esténként elmentem Varga István intézetébe és ott is dolgoztam.” (Dányi 2001: 8.) 1955-ben került a KSH könyvtárába. „Kovacsics József vitt oda helyettesének. De Péter György nem nevezett ki. Bizalmatlan volt velem szemben. Aztán Kovacsics egyetemi tanár lett és én már fél éve vezettem a könyvtárat, de még mindig nem volt meg a kinevezésem.” (Dányi 2001: 15.)

²⁹ „Bibó hatvanháromban került oda és megkapta a beszerzési vonalat. Na most Bibó emberileg, szakmailag, nyelvek és társadalomtudomány tekintetében toronymagasságban állt az egész garnitúra fölött, ezt nem kell magyaráznom. Nagyon rövid időn belül kiismerte magát a statisztikai világirodalomban, úgyhogy háromnegyed év múlva pontosan tudta, hogy ettől és ettől mit kell megrendelni, kinek az írását, melyik kötetet, hogy az amerikai Berkeley egyetemén ki az az ember, aki számottevő a szakmában és minden könyvét meg kell venni, mert amit leír, arra oda kell figyelni. Egy olyan intellektus jött ide, aki a világirodalmat teljesen bekapcsolja a könyvtárba. Ez a szakító.” (Dányi 2001: 16–17.) „Ekkor a könyvtáron belül már kezdett egy statisztikai, történeti monográfiai munka kifermődni. Ez Kovacsics alatt indult, ő volt a történeti monográfia kötetek elindítója. Azután pár év múlva jött a kis Benda [Gyula], Faragó Tamás és az a pár ember, akikkel a magyar társadalomtörténetet megpróbáltuk elindítani.” (Dányi 2001: 15.)

³⁰ „A KSH Könyvtárában találtam meg a helyemet 1961-ben, mint a külföldi folyóirattár őre. Vagy 600-700 folyóirat újabb és újabb számai mentek át a kezemen havonta, kéthavonta s nekem jegyzéket kellett készítenem az érdekesebb cikkek címeiről. [...] A KSH kiváló könyvtárába a világ összes fontos szociológiai (és persze statisztikai, közgazdasági) folyóirata járt.” (Szelényi 2015: 80.)

³¹ Andorka Rudolf szociológusi pályája nem indult zökkenőmentesen, nehézséget jelentett édesapja, a fennálló politikai rendszerrel szembeni állásfoglalása és katonatiszti karrierje. 1949-ben érettségizett, és ebben az évben került kapcsolatba a Varga István vezetése alatt működő Gazdaságkutató Intézettel, ahol érdeklődése a polgári közgazdaságtan matematikai része felé fordult. Családját 1949-ben kitelepítették Besenyszögre, őt 1952-ben behívták munkaszolgálatos katonának. 1954-ben leszerelt, ezt követően 1960-ig egy műanyag-feldolgozó üzemben dolgozott mint betanított munkás. Az 1956-os eseményekben való részvételéért 1957-ben öt hónapos börtönbüntetést kapott. 1949-től több megszakítással a jogi egyetem esti tagozatos hallgatója

„A Statisztikai Hivatal rendezett egy nemzetközi tudományos konferenciát 1962-ben. Részben az életszínvonalról, részben az ágazati kapcsolatok mérlegéről. A külföldi dolgozatokat magyarra, a magyar dolgozatokat idegen nyelvre kellett fordítani. Mivel a fordításokat én végeztem számukra, kapcsolatba kerültem a Statisztikai Hivatal könyvtárában Hajdú Elemérrel, aki jól képzett, intelligens, nagyon éles eszű közgazdász volt. [...] 1963 tavaszán Szabady Egon áthívott a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetébe, ahol a *Demográfia* című folyóirat alsóbb szintű szerkesztőségi munkáját kellett ellátnom.”³²

Szintén 1962-ben indult el a KSH-ban Szociálstatistikai Osztály, ahol már valóban empirikus jellegű munkák folytak. Ide kerül át a Nemzetközi Osztályról Cseh-Szombathy László, aki az öngyilkossággal és az öregedéssel kezdett el foglalkozni. 1963-ban pedig létrehozták a Népeségtudományi Kutatócsoportot, amely 1968-ben önálló intézetté vált a KSH-n belül.³³

A gazdasági reform előkészítésének egyik elemeként indult el a KSH-n belül az a hatvanas évek társadalomtudományi gondolkodását erőteljesen meghatározó és a társadalmi struktúráról szóló diskurzust alapjaiban megváltoztató társadalmi rétegződéskutatás, melynek résztvevői Mód Aladárné, Ferge Zsuzsa, Láng Éva és Kemény István voltak.³⁴ A 15 000-es országos mintán elkezdődött társadalmi mobilitás vizsgálatára készített 1962-es adatfelvétel első eredményeit 1965-ben a KSH Népeségtudományi Kutatócsoportja által kiadott Közleményben publikálták.³⁵ Hegedüs András 1963-ban az MTA Kutatócsoport élére történő kinevezése után elhagyta a KSH-t, Péter György pedig máig tisztázatlan körülmények között 1969-ben elhunyt.³⁶ Helyét Huszár István³⁷ vette át, aki korábban Péter György mellett dolgozott, így a váltás nem hozott jelentősebb változást, a szociológiai vizsgálatok tovább folytak a KSH keretei között. A Huszár István-korszakot tekinthetjük a KSH aranykorának, mert Péter Györgyhez hasonlóan Huszár is „a valóság feltárását, az igényes, tudományos munkát támogatta,

volt, ahol az 1963-as amnesztria után doktorrá avatták. 1963 őszétől tudományos kutató lett a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetében, ahol főbb témái a társadalmi mobilitás kutatásán túl, az alkoholizmus és annak demográfiai hatásai voltak. Ezen a területen folyamatosan együtt dolgozott Cseh-Szombathy Lászlóval és Buda Bélával. (Andorka 2006).

³² Andorka 2006: 142.

³³ Az Intézet megalakítása a demográfiai tudomány magyarországi intézményesülésének lényeges állomása volt. Kutatásokat folytattak a népesedési alapfolyamatok (termékenység, halandóság, házassági mozgalom, vándormozgalom) alakulásáról, a népesség strukturális jellemzőiről.

³⁴ Mód–Ferge–Láng–Kemény 1966.

³⁵ Szabady–Klinger 1965.

³⁶ Árvay–Hegedüs B. 1994.

³⁷ 1951-ben a budapesti közgazdasági egyetemen szerzett diplomát, 1949–1953 között az egyetem statisztika tanszékén demonstrátorként, majd tanársegédként dolgozott. 1953-tól 1963-ig előbb az MDP Központi Vezetősége, majd később az MSZMP Központi Bizottsága apparátusában a terv-, pénzügyi és kereskedelmi, valamint az államgazdasági osztályon dolgozott. 1963-tól a Hivatal első elnökhelyettesének tisztjét látta el, 1969-től kezdődően pedig államtitkári rangban annak elnöke lett.

és politikai kérdésekben ugyanolyan felvilágosult volt, mint Péter.”³⁸ 1970-ben Huszár István vezetésével alakult meg a KSH keretei között a Társadalomstatistikai Főosztály.

Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Az 1960-as években, amikor a központi vezetés részéről a reformtörekvésekkel összhangban jelentősebb igény mutatkozott a társadalom tagjai véleményének kevésbé direkt alakítására és pontosabb szondázására, a Magyar Rádió, majd a Televízió szerepe a véleményformálás mellett a közvélemény-kutatás területén is megnőtt.

„A Rádióra is vonatkozó lényeges döntéseket a pártközpontban hozták, míg szükség esetén az illetékes minisztérium államilag formalizálta az elhatározást. A KB Agitációs és Propaganda Bizottsága, amelynek az MRT elnöke is tagja volt, nemcsak közvetlen politikai-tartalmi ügyekkel törődött.”³⁹

1963-ban a Magyar Rádióban S. Molnár Edit vezetésével hozták létre a Közönségkutató Osztályt,⁴⁰ majd 1969. január 1-jén megalakult a Magyar Rádió és Televízió (MRT) Tömegkommunikációs Kutatóközpontja (TK) Szecső Tamás irányításával.⁴¹ A központ kutatási körébe tartozott a rádiós és televíziós műsorok közönségfogadtatásának mérése, valamint különböző közvélemény-kutatásokat felvétele. „A közönségkutatás panelmintákon [alapult], úgynevezett naplóvezetéses módszerrel folyt, a közvélemény-kutatás általános módszere az országos reprezentatív mintán végzett survey-kutatás volt.”⁴² Az 1960-as évek elején a korlátozott nyilvánosság, a demokratikus és piaci intézmények hiányában a hatalom részéről jelentős volt az információszükséglet (melyet a besúgóhálózat és egyéb csatornák egyre kisebb mértékben és kevésbé megbízható módon tudtak kielégíteni). 1963-ban az agitprop osztály támogatásával valósult meg az első a rádiós és televíziós műsorok közönségfogadtatását mérő országos reprezentatív közvélemény-kutatás, melynek mintavétele a KSH családstatistikai vizsgálatára támaszkodott.⁴³ „Grósz Károly ekkor már a KB agitprop osztályának helyettes vezetője volt, tudta, hogy az Intézetre szükség van. (Volt

³⁸ Andorka 2006: 50.

³⁹ Vámos 2008: 173.

⁴⁰ Magyarországon már 1945 előtt és közvetlenül utána is vizsgálták a Rádió műsorpolitikai hatását (Levendél 1983; Lénárt 2005).

⁴¹ Bizonyára nem véletlen, hogy Szecső Tamás az USA-ban tanulhatott. „Mikor a rádióon belül megindult a közvélemény-kutatás, nem volt bizalmatlanság, akadály. Tömpe István, a rádió elnöke támogatta, Grósz Károly (az akkori párttitkár) is segítette a munkát. [...] A szociológiai közélet – az agitprophoz való kötöttségem miatt – pártszociológusként tekintett rám.” (Szecső 2007: 46.)

⁴² Vásárhelyi 2016: 93.

⁴³ Szecső 2007: 44–45.

benne nyitottság, koncepció.) Az RTV [Rádió és Televízió – Sz.V.] nagy szervezet, védelemet biztosított ennek a kényes munkának.⁴⁴

A szociológiai tudás felértékelődését mutatja a Belügyminiszter 020/1967. számú parancsa, mely az állambiztonsági munka társadalmi–politikai hatásainak vizsgálatát rendelte el, a vizsgálatokra alkalmas módszerként pedig a közvélemény-kutatást jelölte meg.⁴⁵ Ennek megfelelően például a Belügyminisztérium III/4. osztálya⁴⁶ is felhasználta a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutató Központ kutatásait, „az MTA Szociológiai Kutató Csoport által folytatott és tervezett szociológiai felméréseket, illetve ezen intézményeknél meglévő lehetőségeket”.⁴⁷ Az előterjesztés szerint a MRT Tömegkommunikációs Kutató Központ a rádió és tv-műsorokkal kapcsolatos közönségfogadtatás mellett rendszeresen végezett politikai jellegű közvélemény-kutatásokat is.

„Tudományos apparátus és kiképzett kérdezőbiztosi hálózat áll rendelkezésünkre. [...] A Kutató Központ ez év október-novemberben, a politikai nézetek megismerése céljából 1200 fős országos minta alapján végzett reprezentatív felmérést. Ezzel párhuzamosan, kérésünkre – azonos kérdések alapján – 300 olyan budapesti lakost is megkérdeztek, akik múltjuk, politikai tevékenységük miatt alapnyilvántartásban szerepelnek, de eljárás nem folyt ellenük, és ügynöki hálózatunknak sem tagjai.”⁴⁸

A Belügyminisztérium számára tehát a TK vagy az MTA Szociológiai Kutatócsoport által végzett kutatások adatainak, vagy éppen az ott dolgozók szak tudásának felhasználása, a szociológiai módszerek alkalmazása saját célkitűzéseik elérését segítette. A közvélemény-kutatás előtérbe kerülése rávilágít arra, hogy az 1960-as években a tudományos és szakmai tudás, a szakértelem hogyan tett szert egyre nagyobb jelentőségre, és ezzel a pártállami rendszer és a tudomány képviselői sok esetben látens és manifeszt módon is támogatták egymás célkitűzéseit.⁴⁹ A folyamat hozzájárult különböző szakmai és tudományos területek autonómiájának kialakításához, és lehetővé tette olyan határok megvonását, ahol a szakmai kompetenciák egyre lényegesebb erőforrásnak bizonyultak.

„[A TK] az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának, az igen rossz hírű APO-nak a felügyelete alatt állt és munkáinak egy, a nyilvánosság elől többé-kevésbé elzárt részére onnét kapott megrendelést. [...] Ugyanakkor] az intézeten belül hallgatólagos támogató egyetértés fogadta azt a tényt is, hogy töb-

⁴⁴ Szecskó 2007: 46.

⁴⁵ ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13-37/69.

⁴⁶ ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13-37/69.

⁴⁷ ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13-37/69.

⁴⁸ ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13-37/69.

⁴⁹ Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy jelen írás nem arra törekszik, hogy bemutassa, ezen intézetek munkatársai milyen mértékben segítették a rendszer működését, hiszen ez akár minden, a rendszerben élő és tisztességesen dolgozó személy esetében felvethető lenne, ez itt nem adekvát kérdés.

ben is – nem éppen kockázatmentesen – éveken keresztül pénzkereseti lehetőséghez, munkához juttattak akkoriban a rendszer ellenségének minősített, marginalizálódásra kényszerített ellenzékiet, másképp gondolkodókat, és csöppet sem rejtőzködve terjesztették a rendszerkritikus szamizdat irodalmat.”⁵⁰

MTA Szociológiai Bizottsága, MTA Szociológiai Kutatócsoport, majd Kutatóintézet

A szovjet mintát követve a tudományok legfontosabb, központi intézménye Magyarországon is a Magyar Tudományos Akadémia lett, így a szociológia szempontjából is meghatározó volt az Akadémián belüli pozíciója. Erdei Ferenc, aki már az 1930-as években elismert szociológiai, szociográfiai munkákat publikált, majd tekintélyes politikai karriert futott be, 1957 és 1964 között a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárként is befolyással bírt a szociológia hazai intézményesülésére.⁵¹ Az egyéni stratégiák mellett természetesen az is hozzájárult a szociológia sikeres intézményesüléséhez, hogy az 1960-as évek elejétől a hatalom oldaláról „már tudományos intézeteket is kezdtek bevonni az egyes témák kidolgozásába, így lassan kialakult valamiféle munkamegosztás a pártmunkaközösségek és a »laikus« tudományos műhelyek között: előbbiek leginkább a párttémákra koncentráltak, utóbbiak pedig a nagyobb ívű elméleti problémák kidolgozására kaptak megbízást.”⁵² Ez volt az az időszak, amikor fokozatos változás történt az értelmiség szerepének megítélésében, megbecsülésében, javultak az utazási lehetőségek és kutatási feltételek, lehetőség nyílt a tudományos kutatóintézmények szervezeti, személyi és autonómiájuk bővítésére is. Ennek eredményeképp az MTA Elnökségi, valamint a II. Osztály ülésének jegyzőkönyvei szerint 1961 elején már körvonalazódott az MTA Szociológiai Bizottságának létrehozása, valamint az MTA Filozófiai Intézetében egy szociológiai részleg kialakítása (kezdetben Szántó Miklós koordinálásával).⁵³

⁵⁰ Terestyéni 2009.

⁵¹ Erdei szorgalmazta a Szociológiai Bizottság felállítását, és személyi döntésekben is jelentős befolyással bírt. Erről árulkodik Szalai Sándor 1962 decemberében Erdei Ferencnek írt levele is: „Hegedüs András pénteken magához kéretett, s hosszabb beszélgetésben kifejtette, hogy neki megfelelne egy olyan megoldás is, amelynek keretében ő mint igazgatóhelyettes (vagy akár főmunkatárs) volna megbízva az intézetigazgatás adminisztratív stb. feladataival, s emellett persze végezné kutatómunkáját, míg én az intézet tudományos igazgatását látnám el. Szerintem mi eddig jól tudunk kooperálni, s neki nem volna rossz ez a megoldás, mert hiszen egyelőre csak a szociológia egy szűkebb szektorával foglalkozott, ott is sok pótolni valója van, csak most lesz kandidátus stb. Egy ilyen megoldás persze megfelelne nekem is, mert számomra csak előnyös, ha az ismert típusú adminisztratív, személyzeti stb. felelőségek nincsenek rajtam.” (AL II. 23-F/1963. Szalai végül nem kapott kitüntetett szerepet, de 1978-ban a Szociológiai Társaság elnökévé választották.

⁵² Kalmár 2014: 120.

⁵³ AL V. 221–1, Feljegyzés és jegyzőkönyv a Szociológiai Bizottság megalakulásáról.

Az MTA Elnöksége a kutatócsoport 1963. január 1-jei felállításáról döntött, „ideiglenes” elhelyezését az Akadémia Úri utca 51–53. szám alatti épületében biztosították, a csoport vezetője Hegedüs András lett.⁵⁴ Szántó Miklós erre így emlékezett vissza: „[M]egbeszéltük hármásban Erdeivel és Hegedüssel, hogy Hegedüs veszi át a kutatócsoport vezetését. Ez annál is inkább fontos volt a vezetésnek, mert demonstrálni akarták, hogy ha a Rákosi-féle csoportból valaki tisztességesen dolgozik, akkor előreviszi.”⁵⁵ A csoport létszámát 10 főben határozták meg, hatan kutató státuszban, ketten félállású kutatóként kerülhettek alkalmazásra, illetve kb. 10 fő mellékállású adatgyűjtőként dolgozhatott. Hegedüs titkára Nemes Ferenc lett.⁵⁶ Az 1960-as évek elején a csoportban dolgozók (például Losonczi Ágnes, Sipos Zsuzsa, H. Sas Judit, Márkus Mária, Heller Ágnes, Gyenes Antal, Szántó Miklós, Szesztay András, Szelényi Iván, Rozgonyi Tamás, Varga Károly, Földvári Tamás) nagyon különböző tudományos ismeretekkel, társadalmi (kulturális) és politikai háttérrel rendelkeztek. Az 1960-as években a csoport munkáját a közös gondolkodás és tanulás, a tapasztalatok megszerzése jellemezte, amelyhez Hegedüs András személye kellő biztonságot és hátteret teremtett.

„A csoport már korán ösztöndíjakat szerzett a fiataloknak. Így került ki Szelényi egy évre az Egyesült Államokba. (Én egy esztendőre a Szovjetunióba, Novoszibirszkbe mentem, Prudenszkij akadémikushoz, aki időmérlegekkel foglalkozott az ottani Közgazdasági Intézetben; ott ismertem meg Subkint és a ma sokat szereplő Aganbegjan-t. [...] Hegedüs véleménye az volt, hogy a kialakult életszemlélethez az is kell, hogy a kutató világot lásson, a maga tapasztalatai alapján alakítsa ki kutatói elképzeléseit. Rozgonyi Tamás Kanadába ment, Varga Károly az NSZK-ba, Földvári Angliába. Ez Hegedüs érdeme.”⁵⁷

Az MTA Szociológia Kutatócsoportjának első nagyszabású empirikus kutatása a Gyöngyös környéki felmérés volt, mely három Gyöngyös melletti település vizsgálatára korlátozódott. A lelkesedést, de a szakmai fegyelem hiányát is jelzi, hogy huszonkét kutató összesen huszonkét témán dolgozott egy tágan meghatározott kutatási cél: „a három falu társadalmi viszonyainak a lehető legmélyebb feltárásában”.⁵⁸ Hegedüs ugyanakkor ennek keretében össze tudta hozni az intézetben dolgozó szociológusokat és a hivatalosan mellőzött szociográfus írókat egy kutatás erejéig.

⁵⁴ AL II. VI./1004-2/1962.

⁵⁵ Szántó 2015: 293.

⁵⁶ „Az osztály által elkészített távlati intézetfejlesztési terv szerint 1980-ra mintegy 80–100 főre fejlődött volna fel az intézet, mely létszámnak kb. fele lenne kutató” – számolt be egy 1963 januári feljegyzésben Kónya Sándor szaktitkár Erdei Ferencnek. (AL 15066/II/LI/1963.)

⁵⁷ Nemes 2007: 96–97.

⁵⁸ Szántó 1998: 178.

„Mint parasztszármazású, hajdani Györffy-kollégista erősen vonzódott a szociográfiához. Előkészítette azt a programot, amiben mintegy tizenkét szociográfus és csaknem ugyanennyi szociológus részt vett. [...] Közöttünk voltak, a szociológusokon kívül Csoóri Sándor, Tornai József, Kunszabó Ferenc. A szociológusok az empirikus vizsgálatot benyolították, a szociográfusok interjúkat készítve irodalmi munkákkal készültek.”⁵⁹

Ugyancsak a csoport kutatási aktivitását és nagyon sokrétű tudományos érdeklődését mutatja, hogy az 1964. évi munkatervében összesen 23 téma szerepelt.⁶⁰ Az 1960-as években a csoport főbb kutatásai elsősorban a rétegződés, életmód, szervezet- és településszociológia területei körül szerveződtek. Az életmód empirikus vizsgálata már a kezdetekkor kitüntetett szerepet játszott. Ez részben magyarázható a hatalom elvárásaival, mely szerint a szocialista társadalom javuló életszínvonala a szocialista modell kapitalizmussal szembeni sikerességét bizonyíthatja, másrészt alkalmas volt a társadalmon belül újratermelődő egyenlőtlenségek és a történeti minták továbbélésének megragadásán keresztül kritikai álláspontok megfogalmazására, harmadrészt annak bizonyítására is jó terep volt, hogy a szociológia szaktudományként hasznos a társadalom számára.

A Kutatócsoport által vezetett másik, nagy empirikus életmódkutatás a Békés Megyei Tanács felkérésére készített vizsgálat volt, amely szintén Erdei közbenjárásával jött létre.⁶¹ A munkacsoport tagjai H. Sas Judit, Kónya Judit, Kárpáti Zoltán és Losonczy Ágnes voltak. A vizsgálat elsődleges, a megyei tanács által kitzűzött célja egy 15 éves távlati fejlesztési terv előkészítése volt. A munkák 1968-ban kezdődtek, az intézeti beszámoló 1973-ban készültek el, a záró tanulmány teljes publikálására pedig 1977-ben került sor.⁶² A munka eredetiségét a vizsgálat során végig szem előtt tartott emberközpontúság adta. A mintavétel a KSH segítségével zajlott. Mintegy 2000 család került az előbb földrajzi, majd véletlenszerűen kiválasztott mintába. A kérdőív két részből állt: az első részben feltett kérdések a családra vonatkoztak (település, anyagi ellátás, családi mobilitás, iskolai és munkahelyi

⁵⁹ Interjú Losonczy Ágnessel. Budapest, 1999. november.

⁶⁰ Varga Károly a polgári szociológia fontosabb elméletinek marxista interpretálására, Heller Ágnes a mindennapi élet és gondolkodás struktúrájának meghatározására, valamint Márkus Máriával közösen a nemzeti és faji előítéletek vizsgálatára, Hegedüs András a falu strukturális modelljének leírására, Kemény István külső tudományos munkatársként a korabeli falusi társadalom kialakulásának vizsgálatára, Szesztay András a diplomások társadalmi és területi munkamegosztásban játszott szerepének elemzésére, Márkus Mária a szakmák presztízsvizsgálatára, illetve a nők társadalmi helyzetében végbemenő változások kutatására, Losonczy Ágnes a zenei ízlés társadalmi jellemzőinek elemzésére, Szelényi a falusi és a városi szomszédsági kapcsolatok feltérképezésére, Földvári Tamás a család funkcióinak változásának leírására, Lócsei Pál pedig a válások társadalmi okainak vizsgálatára vállalkozott. (AL V. 221-2.)

⁶¹ „Erdei Ferenc szólt Hegedüs Andrásnak, hogy a megyében szívesen látnának szociológusokat, segítsenek megérteni mi is történ a békési társadalomban. Hegedüs András megkérdezett: »Ágnes, nem akarja megváltani Békés-megyét?« Persze hogy vállaltam.” Interjú Losonczy Ágnessel. Budapest, 1999. november.

⁶² Losonczy 1973, 1977.

körülmények); a második részben pedig az egyéni gondolkodásmódra kérdeztek rá (ízlés, kultúra, értékválasztás). Az életmód-kutatás központi jelentőségét mutatja, hogy 1975 őszén Budapesten a szocialista országok részvételével nemzetközi konferenciát tartottak a témában az addig elért eredményekről.

Az életmódkutatásokhoz szorosan kapcsolódtak a településrendszer vizsgálatok, amelyek ugyancsak az új életkörülmények feltérképezését és ezáltal a rendszer „nagyszerűségét” mutathatták volna be. 1960-as évek végén Szelényi Iván és Konrád György közös empirikus kutatást végzett Pécsen és Szegeden „Településrendszer és társadalmi struktúra” címmel. A lakásrendszer elemzését már megelőzték olyan kutatások, melyek „Az új lakótelepek szociológiai problémáival” foglalkoztak.⁶³ A szerzők bemutatták, hogy az akkori lakásrendszer egésze, főként az adminisztratív lakáselosztás, szemben az ideológiai elvárásokkal a munkásosztály helyett az értelmiségnek kedvezett.⁶⁴

„1967–68-ban tulajdonképpen település kutatásaink már egy középfokú elmélet szintjén struktúra elméletet alapoznak meg. A dolog egyértelműen elmozdul abba az irányba, hogy ennek van egy elméleti vonzata is.”⁶⁵

Az MTA Szociológiai Kutatócsoport az 1960-as években meghatározó szerepet játszott a szociológia diszciplináris megalapozásában. Bár a csoport jelentősége elsősorban mai szemmel nem a szociológiai kutatások szakszerűségében rejlett, mindenképpen lényeges eleme volt, hogy a hazai szociológia alapvető tudásbázisát képezte, és felvállalta a szociológia egyetemi oktatásának hiányában a szakmai (tovább)képzés feladatait is. Szakmai műhely jellegét erősítette, hogy képviselői a századelőre is jellemző felvilágosító, politikusi–értelmiségi szerepet vállalva, kritikai szociológiát műveltek, melynek következtében a csoport a hazai szociológia egyik szimbólumává vált. A kritikai szociológia sajátos értelemmel bírt a hatvanas években Magyarországon, mivel nem a fennálló rendet támadta (szemben a századelő gyakorlatával vagy a nyugati kritikai szociológiával), nem is kínált más társadalmi alternatívákat, hanem a valóság kritikáját jelentette, annak bemutatására törekedve, hogy a társadalomban a dolgok nem minden esetben az ideológiailag elvárt vagy a politikai hatalom által kinyilatkoztatott módon alakulnak. A kritikai irányzat képviselői hittek abban, hogy a szociológia révén a társadalom javítható, modernizálható, az egyenlőtlenségek csökkenthetők. A korabeli szociológiai gondolkodásra jellemző felvilágosító, kritikai jelleget erősítette az a körülmény is, hogy Magyarországon nem volt hagyománya a professzionális szociológiának (ellentét-

⁶³ Konrád–Szelényi 1969.

⁶⁴ Ezeket a kutatásokat követte még két nagyobb településszociológiai felmérés. Az egyik a „Regionális fejlődés, gazdálkodás, irányítás” (1973); a másik „Az urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten” (1973). A településszociológiai vizsgálatok összegzése és továbbgondolása az *Értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvük, amely igényt tarthatott volna a magyarországi iskolaalapításra, ha a szerzőket nem marginalizálják, illetve kényszerítik emigrációba: Konrád–Szelényi 1989 [1974].

⁶⁵ Interjú Huszár Tiborral. Budapest, 1998. december 7.

ben a cseh vagy a lengyel helyzettel, ahol a két világháború között szoros kapcsolatot alakítottak ki például chicagói iskolával, s ennek nyomán több jelentős empirikus kutatás is készült), nem volt zárt szakmai nyelvezete, módszertana, így eredményei a szélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhetőek voltak.

A csoport működése ugyanakkor megteremtette az intézményi alapot a szociológia további fejlődéséhez. Jóllehet a Hegedüs által is képviselt kritikai szociológia, a politikai hatalom fokozatos balra tolódása, a magyar részvétel a csehszlovákiai bevonulásban és az erre született értelmiségi reakciók hatással voltak a szociológia pozíciójára is, a támadások elsősorban nem az intézményi kereteket érintették,⁶⁶ hanem inkább személyeket. A csehszlovákiai bevonulást ellenzők (a jugoszláviai Korcsulán aláírók: Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor) a párt részéről csak később, 1973-ban (Lukács György halála után) részesültek „büntetésben”.⁶⁷ Az Akadémián ezzel szemben már 1968-ban határozat született Márkus Mária és Heller Ágnes ügyében: mindketten szigorú megrovásban részesültek.⁶⁸

Az 1965-ös *Valóság*-ban zajló elidegenedés vita,⁶⁹ reformnézetei, illetve Hellerékkal való szolidaritása miatt Hegedüs András végül eltávolították az MTA Szociológia Kutatócsoport éléről 1968-ban. Helyét Kulcsár Kálmán vette át, aki bizonyos mértékig átszervezte a csoport működését, ám vezetésével a csoport intézetté alakulhatott. Friss István (a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának akkori osztálytitkára) és Erdey-Grúz Tibor (az MTA főtitkára) levelezéséből kitűnik, hogy Kulcsár személye mellett döntő érv volt alkalmassága a „sokszor publicisztikai jellegű és tartalmában inkább filozófiai jellegű irányzat” kiszorítására, amelynek fő képviselői Hegedüs mellett Heller Ágnes és Márkus Mária voltak. A tudomány hivatalos irányítói felől fontos célkitűzésként jelent meg a tudományos kutatások folytatása és a viták visszaszorítása a „marxistább szocioló-

⁶⁶ „Amikor Hegedüs Franciaországban volt a '68-as diákmozgalom kellős közepén egy tanulmányúton, akkor a pártvezetés napirendre tűzte a Szociológiai Kutatócsoport helyzetéről készült jelentést. Az asztalon a Társadalomtudományi Intézet ellenjelentése feküdt, azzal a váddal, hogy itt egy polgári szociológiát művelő revizionista jobboldali társaság van. Hegedüs arra kért onnan Franciaországból, hogy 1) készítsem el a jelentést, az intézetét, 2) ezen a döntő megbeszélésen képviseljem a kutatócsoportot. Erdeivel ültünk a vádlottak padján, megvédtük a kutatócsoportot. Ez '68 tavaszán volt.” (Szántó 2015: 296–297.)

⁶⁷ A bevonulás ellenzői közül Hegedüs András, Kis Jánost, Vajda Mihályt – akik még párttagok voltak – kizárták a pártból, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Bence György pedig elvesztette állását.

⁶⁸ AL II. F 807/68. Friss István 1968. október 9-én kelt levele Erdey-Grúz Tibornak. A levél tartalmazza a Heller Ágnessel és Márkus Máriaival szemben Friss István, osztálytitkár által 1968. október 8-án meghozott írásbeli határozatokat.

⁶⁹ A vita a *Valóság* és a *Kortárs* hasábjain folyt 1964–1965 között, valamint 1968-ban. Azt nem vitatta egyik résztvevő sem, hogy a szocializmusban is létezik elidegenedés, viszont különböző álláspontok voltak a tekintetben, hogy ez a múlt öröksége és a szocializmusban idővel eltűnik, vagy az elidegenedés mindennemű termelési folyamat, azaz az áruterelés (amely a szocialista viszonyok között is megvalósult) következménye. További kérdés volt, hogy a szocialista viszonyok közt kialakulhat-e az elidegenedés valamilyen új formája (például a tervgazdálkodás vagy a bürokratizálódás előidéző-e elidegenedést). A vitáról részletesen: Lehmann 1998.

gia”, „dogmatizmus” és „revizionizmus” témákban, illetve az a tény, hogy Kulcsár kinevezése a kutatócsoport tagjaiban nem fogja azt a benyomást kelteni, hogy nem történt változás (szemben Szántó Miklós esetleges kinevezése esetén).⁷⁰ 1971 júniusában, amikor az Agitációs- és Propaganda Bizottság az MTA Szociológiai Intézetének helyzetének újratárgyalásakor elégedett volt a személycsere után az intézetben kialakul „politikai-ideológiai légkörrel”, ugyanakkor aggodalmát fejezte ki, hogy a vezetőség jóváhagyása nélkül is megjelenhetnek publikációk, főként Hegedüs követőinek köréből.⁷¹

Kulcsár stratégiája⁷² már jelzi az 1970-es évekbeli új típusú értelmiségi és tudományos magatartást: hozzájárult a csoport megregulálásához, de biztosította annak fennmaradását, sőt további bővülését és a szociológia professzionalizálódását. Ezt a fajta korlátozó, ugyanakkor a szakmai és a politikai közeg számára is legitimálható építkezést illusztrálja, hogy az MTA Szociológiai Kutatóintézet monopóliumának ellensúlyozására már 1966-ban létrehozták az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét Lakos Sándor vezetésével. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1969 júliusában határozott a szociológiai tanszék létesítéséről, s ennek megfelelően 1969 őszén egy szociológiai csoport jött létre az ELTE Bölcsészettudományi Karának Filozófia Tanszéke mellett Huszár Tibor

⁷⁰ Friss István, a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának osztálytitkára több alternatív javaslatot tett, melyek közül az elsőben Szántó Miklóst, a másodikban Kulcsár Kálmánt javasolta a kutatócsoport igazgatójának. (AL II. F 994/68.)

⁷¹ Az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. *Magyar Filozófiai Szemle* 1973. 1–2. 159–169.

⁷² Szerepvállalása – ahogyan az a magyar szociológia szinte minden vezető szereplője esetében érvényes – nem érthető meg a pártpolitikához való viszonya nélkül. Kulcsár pozíciója 1956-os részvétele miatt hosszú időn keresztül nem volt stabil. Életpályáját meghatározta származása. Szülei megbízható káderek voltak, apja az 1950-es évek második felében a kakucsi általános iskola igazgatója, anyja tanítónő volt. „1949-ben megszüntették a jogi akadémiát. Szüleim kispenzű emberek voltak, szétrombolt tanítólakás, az apám hadifogságból jött, több gyereke volt. Pestre mentem, önfenntartó voltam, kerestem. 1949-ben el kellett döntenem, hova kerüljek. A honvédség hirdetett állásokat, aláírtam 10 évre. Felvettek, bevonultam, 1949-ben szigorlatoztam. Nehéz volt, semmi mással nem foglalkoztam, csak tanultam.” (Kulcsár 2008: 54.) 1955-ben visszahívták a katonai igazságügybe, ahol munkája „elsősorban elvi jellegű volt”. 1956. szeptember 10-én megvédte kandidátusát „A jogszociológia problémái” címmel. Szabó Imre aspiránsa volt, de az 1956-os események még katonai ügyészként érték, ottani kiállása adott alapot Szigeti Józsefnek, aki többször intézett támadás ellene. „Kulcsár Kálmán volt az egyetlen katona, aki az október 23-i tüntetőket a Legfelsőbb Bíróság épületéből üdvözölte. Az október 30-án megalakult Forradalmi Bizottság egyetlen katona tagja volt. Részt vett az október 31-i kiáltvány megszüvegezésében, amely – többek között – »a politikai pereket tárgyaló ÁVH-val együttműködő bírák« azonnali elbocsájtását és felelősségre vonását követelte.” További vád szerint részt vett Király Béla felmentésében, illetve „az ellenforradalom leverése után vonakodott aláírni a bírák számára kötelező nyilatkozatot, továbbá állásáról a statáriumot kimondó rendelet életbelépésének napján lemondott.” (AL V. 70. doboz, Kulcsár Kálmán, Szigeti József 1957. szeptember 5. kelt levele Erdey-Grúz Tiborhoz.) 1957. október 23-i levelében az MSZMP jogi kari szervezetének titkára, Seres Imre megvédte Kulcsárt, mondván nincs közvetlen kapcsolatban a hallgatókkal, „mind politikai, mind szakmai vonatkozásban megfelelően alkalmazza a megadott szempontokat.” (Uo. Seres Imre, az MSZMP Jogi Kari szervezetének titkára 1957. október 23-i levele.)

vezetésével,⁷³ illetve önálló szociológia tanszék alapítását tartották szükségesnek az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen.

Kulcsár igazgatásával az MTA Szociológiai Kutatócsoport, majd Intézet közel tízéves működése alatt már 1972-ben a kutatói létszám 28-ra növekedett, akiknek munkáját 17 adminisztratív és technikai segédszemélyzet segítette. Az intézet szervezeti felépítése követte a korábban formálisan kialakított struktúrát, és négy osztályra tagolódott. A Rétegződésszociológiai Osztály vezetője Ferge Zsuzsa, a Szervezetsszociológiai Osztály vezetője Kulcsár igazgatása alatt Makó Csaba lett. Az Életmódszociológiai Osztályt Losonczy Ágnes, a Településszociológiai Osztályt Szelényi Iván irányította. Az intézet tudományos titkári feladatait ekkor már Tamás Pál látta el, Hegedüssel Nemes Ferencet is „leváltották”.

Az 1960-as években jelentős fejlődés ment végbe a szociológia területén: képviselőinek sikerült kivívniuk a diszciplína szakmai kompetenciáját, elismertetni a szociológia által termelt tudást. Az 1970-es években a szociológián belül bekövetkezett változások, a professzionalizálódás és az intézményi keretek bővülése, a szakszociológiák kialakulása, valamint a politikai változások eredményeként a szociológia jelentős mértékben veszített közéleti szerepéből. A hazai szociológia bezárkózott és látszólagos autonómiáját féltve egyre kisebb mértékben vállalt konfrontációt a hatalommal. A bezárkózást erősítette, hogy a szociológia klasszikus témái, mint az egyenlőtlenség vagy a struktúrakutatás már kevésbé nyújtott kielégítő magyarázatot a nyolcvanas évek kihívásaira, mint a társadalmi problémákat sikeresebben képviselő és azokat lefordító közgazdaság-tudomány vagy a politológia. A hatalom tudatos politikájának következtében az ideológiai és elméleti problémák helyett az emberek mindennapjaiban sokkal inkább az életminőség, az életkörülmények javítása és a fogyasztás került előtérbe.⁷⁴

⁷³ Az 1971/72-es tanévben az ELTE Bölcsészettudományi Karán hároméves kiegészítő tagozat indult.

⁷⁴ A hetvenes évek közepén alakult meg az MTA Szociológiai Kutatóintézetén belül az érték-szociológiai műhely, melyet leginkább Hankiss Elemér neve fémjelzett, de ahol olyan kutatók dolgoztak, mint Füstös László vagy Manchin Róbert. Hankiss Elemér hetvenes és nyolcvanas években megjelent munkái, mint az *Érték és társadalom* (1977), *Társadalmi csapdák* (1979) és a *Diagnózisok* (1982, 1986) bemutatták az akkori magyar társadalom értéktorzulásait, valamint azokat a mechanizmusokat (mint például a korrupció, a viselkedésminták, a közösségek széthullása vagy az információhiány), melyek szinte észrevétlenül, de annál erősebben befolyásolták az emberek mindennapjait. Bár nem sorolható a szűken értelmezett szociológia területéhez, meg kell említeni, hogy 1970-ben 33 éves megszakíttóság után került kiadásra a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozat újabb darabja, Molnár Gábor Égő arany című könyve, melyet 2001-ig több mint ötven kötet követett még. A sorozat először 1937-ben indult el Erdei Ferenc, Féja Géza és Szabó Zoltán munkáival. A hagyománynak megfelelően az újrainduló sorozat célja is a korabeli magyar társadalom, a „magyar valóság” bemutatása volt, tágan értelmezett műfaji és tudományos keretek között a szociológia, szociográfia és az irodalom határán, ezáltal tovább folytatva az 1960-as évek kritikai szociológiájának eszméjét.

FORRÁSOK

Akadémiai Levéltár (AL)

II. Az MTA vezetői. Főtitkárok iratai.

Erdei Ferenc MTA főtitkár levelezése a Szociológiai Kutatócsoport létesítésének ügyében.

23-F/1962. Szalai Sándor 1962. december 3-i levele Erdei Ferenc az MTA főtitkár részére.

15066/II/LI/1963. Kónya Sándor szaktitkár által Erdei Ferenc részére készített feljegyzés. Budapest, 1963. január 11.

VI./1004-2/1962. Erdei Ferenc levele Erdey-Grúz Tibor, a Tudományos és Felsőoktatási Tanács elnöke részére a Szociológia Kutatócsoport létesítése tárgyában. 1963. január 15.

Erdey-Grúz Tibor főtitkár levelezése.

F 807/68. Friss István osztálytitkár 1968. október 9-én kelt levele Erdey-Grúz Tibor részére.

F 994/68. Erdey-Grúz Tibor levelezése Hegedüs András felmentéséről a Szociológiai Kutatócsoport vezetése alól és az új vezető kinevezése ügyében.

V. Az MTA testülete. II. Filozófiai- és Történettudományok Osztálya iratai.

221–1. Szociológiai Bizottság megalakulása. Jegyzőkönyv az MTA Szociológiai Bizottság megalakulásáról. Budapest, 1961. november 27.

221–2. A szociológiai csoport 1964. évi munkatervének általános indoklása. (Témalapokkal együtt.)

70-es doboz, Kulcsár Kálmán. Kulcsár Kálmán ügye.

71-es doboz, 2. dosszié. Beszámoló Szalai Sándor kutatási tevékenységéről. 1963. Budapest, Attila u. 125.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13/6/67. Állambiztonsági kérdésekkel kapcsolatos közvélemény-kutatás megszervezése. Belügyminisztérium Osztály, Javaslat, Budapest, 1967. szeptember. https://archivnet.hu/hetkoznapok/kozvelemenykutatas_vagy_szociologiai_kemkedes.html?oldal=2 – utolsó letöltés: 2020. április 24.

ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13-37/69. Állambiztonsági kérdésekkel összefüggő közvélemény-kutatás kialakításáról. https://archivnet.hu/hetkoznapok/kozvelemenykutatas_vagy_szociologiai_kemkedes.html?oldal=4&page=4 – utolsó letöltés: 2020. április 24.

MTA Kézirattár (MTA Kt.)

Ms 5800/87, Az MSZMP KB Agit. Prop Bizottságának állásfoglalása a szociológia helyzetéről és további feladatokról, 1966. február 23.

Ferge Zsuzsa 2008: Beszélgetés Ferge Zsuzsával. Beszélgetőpartnere Závada Pál. 2008. február 21. az ELTE Tudós Klub Akadémikusok Fórumának videófelvétele. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/9219> – utolsó letöltés: 2020.07.05.

Interjú Huszár Tiborral. Az interjút készítette Szabari Vera. Budapest, 1998. december 7. Saját tulajdon.

Interjú Losonczy Ágnessel. Az interjút készítette Szabari Vera. Budapest, 1999. november. Saját tulajdon.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1969: A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. *Valóság* (12.) 3. 26–39.
- Andorka Rudolf 2004 [1994]: Tudományos élet. In: Molnár Adrienne (szerk.): *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archivum gyűjteményéből.* 1956-os Intézet, Budapest, 120–122.
- Andorka Rudolf 2006: „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell” II. rész, Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolf-fal. *Századvég* úf. 40. 133–178.
- Árva János – Hegedűs B. András (szerk.) 1994: *Egy reformközgazdász emlékére. Péter György 1903–1969.* Cserépfalvi – T-Twins Kiadó, Budapest.
- Bor Ambrus 1963: Tizenhárom ezrelék. *Kortárs* (7.) 5. 721–731.
- Cseh-Szombathy László 2007: Cseh-Szombathy Lászlóval beszélgetett Szántó Miklós. In: Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években.* MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 61–77.
- Dányi Dezső 2001: Interjú. Huszár Tibor – Kovács I. Gábor: Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000). Interjú Dányi Dezsővel. *Korall* (2.) 3–4. 5–19.
- Gyenes L. György 1957: *Adatok és adalékok. A népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához.* KSH, Budapest.
- Hegedűs B. András 1994: Péter György pályafutása. In: Árva János – Hegedűs B. András (szerk.): *Egy reformközgazdász emlékére. Péter György 1903–1969.* Cserépfalvi – T-Twins Kiadó, Budapest, 14–34.
- Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes 1990: *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986.* KSH, Budapest.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Osiris, Budapest.
- Konrád György – Szelényi Iván 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Konrád György – Szelényi Iván 1989 [1974]: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Gondolat, Budapest.
- Kulcsár Kálmán 2008: Beszélgetés Kulcsár Kálmánnal. In: Szántó Miklós (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány.* Magyar Szociológiai Kutatóintézet. Budapest, 53–60.
- Lénárt András 2005: „Nevet nem szabad kérdezni!” Közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 és 1949 között. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye: Magyarország 1945.* 1956-os Intézet, Budapest, 146–175. http://epa.oszk.hu/02200/02288/00013/pdf/Evkonyv56_13_2005_146-175.pdf – utolsó letöltés: 2020. július 10.

- Levendel Ádám 1983: Tallózás a Magyar Közvéleménykutató Intézet jelentéseiben. *Jel-Kép* 1. 94–105. 2. 148–158; 3. 107–118; 4. 142–158.
- Losonczi Ágnes 1973: *Az életmódról. Az anyagi feltételek a mindennapi aktivitás és az emberi együttélés kérdései*. Békés megyei vizsgálat alapján. MTA-kiadvány, Budapest.
- Losonczi Ágnes 1977: *Életmód az időben, a tárgyokban és az emberekben*. Gondolat, Budapest.
- Mód Aladárné – Láng Éva – Ferge Zsuzsa – Kemény István 1966: *Társadalmi rétegződés Magyarországon. Statisztikai Időszaki Közlemények*. KSH, Budapest.
- Nemes Ferenc 2007: Beszélgetés Nemes Ferencsel. (Az interjút készítette Szántó Miklós.) In: Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 93–102.
- Péter György 1954: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. *Közgazdasági Szemle* (1.) 3. 300–324.
- Rainer M. János 2004: A „hatvanas évek” Magyarországon. In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmánykötet*. 1956-os Intézet, Budapest, 11–30.
- Szabady Egon – Klinger András 1965: *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai I. Budapesten és a városokban*. (KSH Népeségtudományi Kutatócsoport Közleményei 7.) Budapest.
- Szabari Vera 2012: Szalai Sándor (1912–1983). *Szociológiai Szemle* (22.) 3. 105–122.
- Szántó Miklós 1998: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szántó Miklós 2015: „Többé én apparátusban nem dolgozom. Független értelmiségi akarok lenni!” Szabari Vera interjúja. *Socio.hu* 1. http://socio.hu/uploads/files/2015_1/szabari_szanto.pdf – utolsó letöltés: 2020. július 10.
- Szecsckő Tamás 2007 [1987]: Beszélgetés Szecsckő Tamással. Időpont: 1987. február 6. (Az interjút készítette: Szántó Miklós.) In: Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 32–36.
- Szelényi Iván 2015: Nosztalgikus jegyzetek a hatvanas évekről. A magyar szociológia „szociotechnika” és „kritikai társadalomtudomány” között, 1963–1968. *Mozgó Világ* (41.) 1. 80–97.
- Terestyéni Tamás 2009: Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont... (A TK 40 konferencián 2009. október 1-jén a Magyar Rádió Márványtermében elhangzott nyitó előadás) <http://communicatio.hu/mktt/dokumentumok/konferenciak/2009/tk40/nyitoeoadas.htm> – utolsó letöltés: 2020. április 24.
- Vámos György 2008: A Magyar Rádió és közléspolitikája a hatvanas évek második felében. *Múltunk* (3.) 3. 173–186.
- Vásárhelyi Mária 2016: Média- és közvélemény-kutatás a Kádár-korszakban. *Médiakutató* (17.) 1. 93–96.